

શિક્ષકની ઉત્ક્રાંતિની કથા : બનગરવાડી

૧.

વ્યંકટેશ માડગૂળકર મરાઠી સર્જક છે. મરાઠીમાં તેમની પાસેથી નવલકથા, ટૂંકીવાર્તા, ફિલ્મોની પટકથા વગેરે પ્રકારનું સાહિત્ય મળે છે. તેમની ‘સત્તાંતર’ નવલકથાને સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર મળ્યો છે. ‘બનગરવાડી’ એ તેમની આવી જ ખ્યાતિ પ્રાપ્ત નવલકથા છે. તેમાં મહારાષ્ટ્રનાં માણદેશ વિસ્તારનું આઝાદી પહેલાનું ગ્રામજીવન એના પ્રશ્નો સાથે વર્ણવાયું છે. આ નવલકથાના વિષયવસ્તુથી પ્રભાવિત થઈ અમોલ પાલેકરે ‘બનગરવાડી’ નામની આંતરાષ્ટ્રીય સ્તરે ખ્યાતિ પામેલી મરાઠી ફિલ્મ બનાવી છે. આ નવલકથાની મરાઠીમાં ચૌદ જેટલી આવૃત્તિઓ થઈ છે જે બાબત એની લોકપ્રિયતા ને ગુણવત્તા દર્શાવે છે. ચૌદમી આવૃત્તિમાં સર્જકે નવલકથામાં આવતા પાત્રો, પ્રસંગ અને પરિવેશને એનુરૂપ રેખાચિત્રો આલેખ્યા છે. એટલે મરાઠીમાં ‘બનગરવાડી’ની ચૌદમી આવૃત્તિ સચિત્ર નવલકથા છે. આ આવૃત્તિને પાતે પણ ઉત્તમ ગણાવી છે. જુઓ,

“આજ સુધી મેં ઘણા પુસ્તકો લખ્યા છે. પણ વેલને આવેલું સરસ મઝાનું તરબૂચ બધાને દેખાડીએ એવું એક જ પુસ્તક હું ચિંધીશ : ‘બનગરવાડી’, આવૃત્તિ ચૌદમી.” (બનગરવાડી – પૃ. ૮)
આ ચૌદમી આવૃત્તિનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ અવનીશ ભટ્ટે કર્યો છે.

૨.

‘બનગરવાડી’માં લગભગ ઇ.સ. ૧૯૪૦ની આસપાસના સમયનું- ગાંમડાનું વર્ણન છે. એમાં વર્ણવાયેલું ગામ સર્જકનું પોતાનું ગામ લેંગરવાડી છે. તેઓ એના વિશે જણાવે છે કે,-

“ ‘બનગરવાડી’ એ મેં પાડેલું નામ છે. ખરું નામ ‘લેંગરવાડી’... ખરેખર તો બનગરવાડી નાનું ગામ. મારા મનમાં વસેલું. પેલો મુખી, અંજી, દાદુ, આયબૂ, આનંદ રામોશી, રામો, શેકુ, એની તાડ જેવી ઘરવાળી – આ પાત્રો મારા મનનાં ગામમાં જ જન્મ્યા. અને પછી લેંગરવાડીનાં છાંપરાં હેઠળ, માટોડાની બનેલી ભીંતોની છાયામાં, મેદાનમાં ચરતા ઘેટાં પાછળ દોડતાં એ પાત્રો આકાર લેવા માંડ્યા. પોતાનું ચારિત્ર્ય ભજવવા માંડ્યા. આ અમુક, આ તમુક એવા નામ આપણે આપીએ છીએ. મનનું ગામ ધીમેધીમે સાકાર થાય. બનગરવાડી ગામ પણ આમ જ તૈયાર થયું.” (પૃ- ૫)

સર્જકના મનમાં ઉદ્ભવેલું ગામ આ નવલકથામાં ‘બનગરવાડી’ રૂપે આકાર બદ્ધ થાય છે. ‘બનગરવાડી’માં દરેક પાત્ર પોતપોતાની ભૂમિકાએ આવે છે. આ નવલકથાને સળંગ કથાની દ્રષ્ટિએ જોવા કરતાં એમાં ઘટતી જુદી જુદી

ઘટનાઓ દ્વારા એને જોવી જોઈએ. કેમ કે, એના દ્વારા જ આ નવલકથાનું પોત બંધાય છે. ‘બનગરવાડી’માં મહારાષ્ટ્રનું ગ્રામજીવન, એ લોકો, એમના પ્રશ્નો, એમની રહેણીકરણી, શ્રદ્ધા-અંશ્રદ્ધા, ખેતમજૂરી, કામકાજ, અને અંતે આવતો દુષ્કાળ – આ બધું જ નવલકથામાં કથનની સાદગીમાં અભિવ્યક્ત પામ્યું છે. જે અહીં તપાસવાનું મુનાસિબ માન્યું છે.

૩.

‘બનગરવાડી’ નવલકથામાં બનગરવાડી નામનું નાનું ગામ છે. જે મહારાષ્ટ્રના માણદેશ વિસ્તારમાં આવેલું છે. આ ગામમાં કથાનાયક રાજારામની શિક્ષક તરીકે નિમણૂક થાય છે અને એ બનગરવાડી જવા નિકળે છે ત્યાંથી કથાની શરૂઆત થાય છે. શિક્ષકના પ્રયત્નોથી – ગામમાં નિશાળ શરૂ થાય, લોકો પ્રત્યે સ્નેહભાવ ને ભાઈચાચાની ભાવના વિકસે, ગામલોકો અને નિશાળ માટે અખાડો બંધાય અખાડાના ઉદ્ઘાટન માટે રાજા આવે – આ બધું થાય છે. અવકાશી ખેતી અને મજૂરી ઉપર નભનારી આ પ્રજા વરસાદ ન પડવાને કારણે દુષ્કાળ જેવી સ્થિતિનો ભોગ બને છે. શિક્ષકના પ્રયત્નોથી નંદનવન બનેલી બનગરવાડી દુષ્કાળના કારણે ઉજ્જડ બની જાય છે. ગામમાં વસનારી બનગર, રામોશી જેવી પ્રજા બે ટંકના ‘રોટલા’ માટે પોતાની બનગરવાડી છોડીને બીજા ગામમાં હિજરત કરે છે. ગામમાં હવે બાળકો ન હોવાથી બનગરવાડીની નિશાળ બંધ થાય છે. અને માસ્તરની બીજા ગામમાં બદલી થાય છે. પરિણામે એ અને આયબૂ પણ બનગરવાડી છોડીને નિકળે છે ત્યાં નવલકથા પૂરી થાય છે. આમ, બનગરવાડીમાં માસ્તરના આગમનથી એની બદલી થાય ત્યાં સુધીમાં જ આ દરેક ઘટનાઓ બને છે.

૪.

‘બનગરવાડી’ નવલકથામાં મહારાષ્ટ્રના માણદેશ વિસ્તારનું જે ગ્રામજીવન અભિવ્યક્ત પામ્યું છે, તે મહત્વનું છે. રાજારામની બનગરવાડી ગામમાં માસ્તર તરીકે નિમણૂક થઈ હોવાથી વહેલો સવારના પ્હોરમાં બનગરવાડી જવા નીકળે છે. ત્યાંથી કથાની શરૂઆત થાય છે. સવારના પ્હોરનું આ આહલાદક વર્ણન જુઓ,-

“હજી બધે અંધારું હતું. તારા ચમકતા હતાં. આગળ વાંકીચૂકી વાટ ઝાંખી જણાતી હતી. રાત કેટલી વીતી હશે, કેટલી વારમાં મોંસૂજણું થશે એનો અંદાજ આવતો ન હતો...ટેકરિયાળા મેદાન પરથી આવતો ઠંડોગાર પવન શરીર ચાંપતો હતો. તારા ઝાંખા પડ્યા. એક બાજુ તારાનો ઉજાસ આથમી ગયો હતો અને બીજી બાજુ અંધકાર પૂરેપૂરો ઓગળ્યો ન હતો, એવી વચલી વેળા હતી.” (પૃ.- ૧૯)

બનગરવાડી જવા કોઈ સાધનની વ્યવસ્થા ન હતી. એટલે માસ્તર પગે ચાલીને ખરાં બપોરે બનગરવાડી પહોંચે છે. આ બનગરવાડી કેવી છે જુઓ નવલકથાકારના જ શબ્દોમાં-

“આજુબાજુ સપાટ, ખાલી મેદાનો, બાજરીનાં ખેતરાં અને ઘાસની ગંજીઓ જેવા ત્રીસ-પાંત્રીસ ખોરડાં, એવી હતી બનગરવાડી. મોટાભાગના ઘરો માટીના બનેલા હતા અને છાપરાં વાસની કાંડીઓથી બનાવ્યા હતા. કેટલાક ઘર પર માટીના સપાટ ધાબા પણ હતાં...” (પૃ.- ૨૨)

ત્રીસ-પાંત્રીસ ઘરનું આવું નાનકડું ગામ. એના ઘરો કાચી માટીનાં હતા. ગામમાં અત્યારે કોઈ વસ્તી ન હોય એમ ઉજ્જડ લાગતું હતું. એવામાં કથાનાયક માસ્તરની મુલાકાત ગામના મુખી સાથે થાય છે. એમનો આ પરિચય મૈત્રિમાં પરિણામે છે. માસ્તર અને મુખીના પ્રયત્નોથી જ નિશાળ શરૂ થાય છે. નિશાળમાં રોજ જેમને બકરાં ચરાવવા કે કામે જવાનું નથી એવા પાંચ-સાત છોકરાં આવવા લાગે છે. છોકરાં ઉપરાંત ત્રણ જણા ત્યાં હાજર જ હોય : આયબૂ, આનંદ રામોશી અને રામો બનગર. આયબૂ મુશલમાન હતો ને ખાટકીનો વ્યવસાય કરતો હતો. એને આગળ-પાછળ કોઈ ન હોવાથી, એની જરૂરિયાત પણ બે ટંકના રોટલા જેટલી જ હતી. એ એને કોઈના ઘરેથી મળી જતું. આથી એ નિશાળે નવરો બેસી રહે ને માસ્તરની સાથે રહેતો. બીજા બંને પાસે કામ ઘણું હતું પણ કશું કરતા નહીં. આનંદ રામોશી અને રામોશી જાતિ જે ગુજરાતમાં વણઝારા તરીકે ઓળખાય છે. આ લોકો ક્યારેક મજૂરી કરે. બે ટંકના રોટલા ખાવા ઘરમાં કશું ન હોય તો લોકોના ખેતરમાંથી ધાન્ય અને શાકભાજી વગેરે. જેવી વસ્તુઓ રાત્રે ચોરી લાવે અને પાછા થોડાં દિવસ પછી ખેતરના માલિક જોડે કબૂલાત કરવા પણ જાય. જુઓ,-

“ કમ પટેલ, તમારું બેંગણ ચોરાઈ ગ્યા યમ હાંભલ્યુ ? ”

“ હા રે આનંદા, જોન્ કોણ ચોરટો છ કાંઈ ભાળ નથ મળતી. ચાર મોટ્મોટ્ બેંગણ ગ્યા વાડીએથી.”

“ યમ ? તારું મન્ ક્યમ નથ ઝાલતા ? એ હું જ કળા કરી ગ્યો.”

“ તારી માના નાલાયક ! પાછું આવીન્ છડી પોકાર છ ? ” (પૃ.- ૫૩)

આ કોમની આ પ્રવૃત્તિ વર્ષોથી ચાલતી આવતી. નાની નાની ચોરીઓ કરવી એ જ એમનો વ્યવસાય હતો. અને આ કામ પાછું પદ્ધતિસર કરવામાં આવતું હતું. રામો બનગર છોકરાં છેઘાવાળો વ્યવસ્થિત માણસ હતો. એને ઘેટાંનું મોટું ઘણું હતું પણ એનું બધું કામ એના બાપા ને દીકરો જ કરતાં. એ તો નવરો જ બેસી રહેતો. એકવાર રામાએ માસ્તરને જુનો ચલણમાં નહિ એવો રાણીછાપ રૂપિયો વટાવવાં આપે છે. માસ્તર એનો રૂપિયો અને પછી તો ત્રણસોથી પણ વધારે રૂપિયા વટાવીને આપે છે.

માસ્તર નવોસવો આવ્યો ત્યારે ગામમાં ચાર-પાંચ માણસમાં પૂછાતો એવા દાદુએ એને સલાહ આપી હતી કે ગામની બહું પંચાત નહિ કરવી. તારે તારું કામ કરવું નહિ તો બહુ સારું નહીં થાય. પણ માસ્તરે દાદુની આ શિખામણ અવગણીને ગામનાં કામમાં ધીરેધીરે પરોવાઈ ગયો. દાદુને લખતાં-વાચતાં આવડે એટલે ગામમાં પૂછાતો. એ પાછો માથાભારે પણ ખરો. હવે માસ્તરના આવવાથી દાદુનું મહત્વ ઘટી ગયું. નિશાળનું કામ તો થોડું જ ચાલતું. જુઓ,-

“કોઈ કાગળ લખાવવા આવતું તો કોઈ અરજી કરાવવા. શનિ-રવિની રજામાં ઘરે જવા નિકળું ત્યારે મારાં ખીસાં કાગળ-પત્તરથી ભરાઈ જાય. હું આવા કામ કરવામાં મોઢું ન બગાડતો એટલે લોકો મનફાવે તેવા કામ સોંપવા માંડ્યા. વર-વહુંના ઝઘડાથી માંડીને ચોરાયેલા ઘેટાં સુધીની બધી તકરાર મારી પાસે આવવા લાગી. માસ્તર ભણેલો છે, સમજુ છે. એને કાચદોચે સમજાય અને સારા-નરસાનો ભેદ પણ સમજાય, એમ બધાં માનતાં...

અહીં તો નિશાળ એટલે ગામની કોર્ટ, પોલીસથાણું, મ્યુનિસિપાલિટી – આ બધું જ. અને માસ્તર એટલે જડજ, પોલીસપટેલ, ટપાલી, ખેપિયો અને બીજું કંઈ કેટલુય.” (પૃ.- ૬૬)

દાદુનું માનપાન માસ્તરના કારણે ઘટેલું એટલે દાદુએ મુખીને કાન ભંભેરણી કરી કે તારી દીકરી અંજી સારું માસ્તર ચાળી લાયો ને અંજીએ હસતાં હસતાં લીધી. દાદુની વાતથી મુખી અને માસ્તર વચ્ચે વેર થયું. રામા બનગરના પૈસા માસ્તરના ઘરમાંથી ચોરાઈ ગયા એની વાત કરવા મુખીને બોલાવ્યા તો આયા નહિ અને ખરીખોટી સંભળાવી પછી તો માસ્તરે પણ મુખીને ન બોલોવ્યા. અંતે મુખીએ જ જાતે આખી વાતનું સમાધાન કર્યું. પણ હવે માસ્તરને દાદુ પ્રત્યે વેર વધ્યું હતું. માસ્તરના એ વેરનો બદલો દાદુને અંધારામાં આનંદ રામોશી અને આયબૂએ ઢોર માર મારીને લીધો. માસ્તર રામા બનગરના જૂના રાણીછાપ રૂપિયા વટાવીને લાવેલો. એ ચોરાઈ ગયેલા.એ રૂપિયા આનંદ રામોશી જ થેપલા સમજીને લઈ ગયો હતો. એની કબૂલાત એણે માસ્તર આગળ કરી. તો આવી ભોળી પણ સમજ પ્રજા હતી.

‘બનગરવાડી’ ગામમાં સૌથી વધુ વસ્તી ભરવાડો (બનગર)ની હતી. આ લોકો સવારે ઘેટાં-બકરાં ચરાવવા જાય કે સાંજે આવે, આવીને ઘેટાંને બાંધવા વગેરેની પળજણમાં પડે ભરવાડણે બનાવેલા રોટલા ખાય, ગામના ચોરે ટોળાટપ્પા કરે અને સૂઈ જાય એવું એમનું જીવન હતું. ખાવામાં પણ ‘રોટલા’ સિવાય બીજું બે-ત્રણ વાના હોય એની પણ એમને ક્યાં ખબર હતી ? એની એમને જરૂર ય ક્યાં હતી ? જુઓ,-

“ ‘ભોજન’ કરવું, ‘જમણ’ કરવું એવો કોઈ શબ્દ એને ખબર જ નથી. રોટલા ખાવા ! જમવામાં તો બીજું એક-બે વાની પણ હોય એવી એને જાણકારી નથી. કે નથી એને વધારે કાંઈ ખાવાની જરૂર. એ બસ બે રોટલા ખાય. લીલી ભાજી સાથે, એકાદ કાંદા સાથે, ચટણી સાથે કે પછી ચપટીક મીઠા સાથે, આખો દિવસ મહેનત કર્યા પછી એ ફક્ત રોટલા ખાય ! ” (પૃ.- ૪૫)

આવું એમનું અ-વ્યવસ્થિત જીવન હતું. ગામમાં બીજા ખેડુતો, રામોશી પ્રજા વગેરેનું જીવન પણ આવું જ હતું. ગામમાં વાવણીનો સમય હતો. શેકુની પાસે એક જ બળદ હતો. ગામમાં પણ વાવણી ચાલતી હતી એટલે કોઈએ એને બળદ આપ્યો નહિ. શેકુએ માસ્તરને કહેલું પણ એનાથી પણ કાંઈ વ્યવસ્થા ન થઈ. આખરે એની તાડ જેવી પત્નીએ એક બાજુ બળદ અને બીજી બાજુ પોતે રહીને સાંજ સુધીમાં વાવણી કરી. તો વીરા બનગરના ચોથા ધોરણમાં ભણતા સતાએ પોતાના ઘેટા અને ફૂતરાને વરૂએ ફાડી ખાધુ તો એને મારીને એનું ચામડું ઝાડે લટકાવેલું. આવી નિખાલસ, ભોળી અને પોતાના પર આફત આવે ત્યારે કાંઈ પણ ભોગે એને પાર પાડનારી આ સાહસી પ્રજા હતી.

નિશાળ હવે રાબેતા મુજબ ચાલતી હતી. એમની હાજરી, અભ્યાસ, પરીક્ષા વગેરે પર પણ ધ્યાન આપવું પડતું. ઉપરાંત નિશાળ નવી એટલે વચ્ચે – વચ્ચે અધિકારીઓ પણ આવતા હતાં એવામાં માસ્તરને વિચાર આવ્યો કે ગામમાં એક પાકું મકાન હોવું જોઈએ. જેનો ઉપયોગ નિશાળ માટે અને ગામ આખા માટે થાય. એટલે માસ્તરે રાતે ગામ ભેગુ કર્યું ને કહ્યું, –

“મારે એવી ઇચ્છા છે કે ગામમાં એક પાકું મકાન હોય. નાની મઢુલી કે ખેતરમાં આરામ કરવાનું છાપકું કે દાણા મૂકવાની ઓરડીની વાત હું નથી કરતો. પણ આ બધા કરતા મોટું અને મજબૂત એવું મકાન. રોજ આપણે ચોતરે ધૂળમાં બેસીએ છીએ. પછી વરસાદમાં કાદવ થઈ જાય એટલે કોઈ બહાર બેસવા આવતું નથી. ક્યારેક તાલુકેથી કોઈ અધિકારી આવે, ફોજદારી કરવા સિપાઈ આવે ત્યારે એના ઉતારા માટે માથાફૂટ થાય છે. હરિજનવાસમાં પણ એકાદ એવી ઈમારત હોય છે, તો આપણા ગામમાં કેમ નહીં? મને વિચાર આવે છે કે આપણાં ગામમાં એક અખાડો બંધાવીએ ” (પૃ.- ૧૧૧)

શરૂઆતમાં તો ગામ લોકોને લાગ્યું કે માસ્તર ગાંડો થયો છે. પાકો અખાડો બાંધવો એ કાંઈ રમત વાત છે ? પૈસા ક્યાંથી આવે? મજૂર ક્યાંથી આવે અને આવડું મોટું કામ ? છતાં માસ્તરની તીવ્ર ઇચ્છા અને સમજાવટથી ગામલોકો તૈયાર થયાં. ગામ આખું અખાડો બાંધવા એક થયું. જેની પાસે પૈસા હોય એ આપે અને બીજા મજૂરી કરે એમ નક્કી થયું. અખાડા માટે બાળા બનગરે પોતાના ખેતરનો લીમડો આપવાની ના પાડી તો એને ગામ બાર મૂકવામાં આવ્યો. એના ખેતરમાં કોઈ મજૂરી કરવા ન જાય, એના છોકરાંને કોઈ બોલાવે પણ નહીં અને હદ તો ત્યાં થઈ કે ગામના મેળામાં માતાજીનો પ્રસાદ – આર્શિવાદ પણ એને અને એના છોકરાંને આપવાની ના પાડી અંતે એ પોતાની ભૂલ સ્વીકારીને ગામમાં ભળ્યો. ગામ આખું એક થઈને અખાડાનું કામકાજ કરતું હતું. એના કામકાજમાં આયબૂનો હાથ ભાંગ્યો હતો. અખાડાના ઉદ્દઘાટનમાં એ પ્રદેશના રાજા આવવાના હતાં એ પોતે પણ વ્યાયામના શોખીન હતાં. આ આખી ઘટનાથી ગામનું વાતાવરણ ઉત્સવમાં ફેરવાઈ ગયું. જુઓ,-

“ રાજા સાહેબ ગામમાં આવવાનાં છે એ સમાચારે જ બનગરવાડીના હામ ખરેખર બદલાઈ ગયા. આ ઘટના પ્રત્યે ઉદાસીન હોય એવાં એકેય માણસ ન હતો. ગામનાં ભરવાડોમાંથી કોઈએ હજી સુધી રાજા જોયો ન હતો. અને એવો રાજા હાજરાહજૂર ગામમાં આવવાનો હતો આ તો ક્યારેય ન બની હોય એવી ઘટના હતી. આખું ગામ ધબકવા માંડ્યું હતું.” (પૃ.- ૧૨૯)

રાજા આવીને ગયા. પછી માસ્તરને ખબર પડી કે આયબૂ તો ઘવાયો છે. એની સારવાર માટે જગના રામોશીને રાખવામાં આવ્યો ને આયબૂ સાજો પણ થઈ ગયો. મુખીને સપનું આવ્યું કે કાલે પોતે મૃત્યુ પામશે એટલે એ ગામમાં બધાને મળી આવ્યો ને ખરેખર બીજે દિવસે તે મૃત્યુ પણ પામ્યો. એની દીકરી અંજીને મુખીએ શેકુને સોંપી હતી તો શેકુએ જ એની સાથે આડા સંબંધો શરૂ કર્યા. એટલે શેકુની પત્ની ગામમાં જ અલગ રહેવા માંડી. પણ બન્યું એવું કે પરગામના એક બનગર જોડે અંજી ભાગી ગઈ. ઉનાળો હતો ગામમાં કાળજાળ ગરમી પડતી હતી. જૂન માસ આવ્યો પણ વરસાદ પડ્યો નહીં. ગામના મેળામાં માતાજીએ વરસાદ ન પડવા પાછળ એમના જ કૃત્યો – શેકુ ને અંજીના આડા સંબંધો – જવાબદાર ઠેરવ્યાં. માતાજીના કહેવાથી વરસાદ પડશે એવી આશા હતી પણ એમણે આપેલા કોલ પણ પૂરા થયા ને છતાંય વરસાદ ન પડ્યો. ગામમાં ઘેંટાને રોગ લાગું પડ્યાં. ઘેંટા મરવા લાગ્યાં, લોકો રોટલા માટે ફાંફાં મારવા માંડ્યાં, કોઈ કામ આપતું નહીં, પણ કામ હોય તો આપે ને ?

અવકાશી ખેતી પર નિર્ભર રહેનારો ખેડૂત-મજૂર-વરસાદ ન પડવાને કારણે બેહાલ બન્યો. દુષ્કાળને લીધે એમને બનગરવાડી છોડવાનો વારો આવ્યો. એનું આહ્વાદક વર્ણન જુઓ,-

“સવાર-સાંજ આવતાં જતાં સેંકડો ઘેંટા અને એમને સંભાળતા જુવાન ભરવાડો ગામ છોડીને જતાં રહ્યા. બાળ બચરવાળા ગાડરાંનો અવાજ બંધ થયો અને ગામ મૂંગુ થઈ ગયું. ખોરડામાંથી ચૂલાનો ધૂમાડો નહોતો નીકળતો, નિશાળ પાસે સભા નહોતી ભરાતી, લીંડી – મૂતરની વાસ નહોતી આવતી. ગામમાં જીવ નહોતો રહ્યો. હસતું – બોલતું ગામ સ્તબ્ધ થઈ ગયું. એક સાલ વરસાદ ન આવ્યો, એક ચોમાસે આકાશ ન વરસ્યું અને ગામ ખલાસ થઈ ગયું. આનંદ, દાદુ, રામો, શેકુ, બાળો- બધા જતા રહ્યાં. સારાનરસા બધા જ. નિશાળ હતી. અખાડો હતો. ઘર હતા. ઝાડ હતા. ગામ ત્યાંને ત્યાં જ હતું. પણ, એમા રહેતા માણસો નહોતા.” (પૃ.- ૧૭૫)

માસ્તરના પ્રયત્નો અને ગામલોકોનાં સહકારથી નંદનવન બનેલું ગામ ઉજ્જડ વેરાન બની ગયું. માત્રને માત્ર એક ચોમાસુ વરસાદ ન પડવાને કારણે. ગામમાં કોઈ બાળકો ન હોવાથી માસ્તરની બદલી બીજા ગામ થાય છે ને માસ્તર અને એનો સાથી મિત્ર આયબૂ પણ બનગરવાડીમાંથી જાય છે ત્યાં આ નવલકથા પૂરી થાય છે. આમ, આ નવલકથા સાચા અર્થમાં શિક્ષકના ઉત્ક્રાંતિની કથા બની રહે છે.

૫.

‘બનગરવાડી’ નવલકથાનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ અવનીશ ભટ્ટે સ-રસ કર્યો છે. નવલકથાને મરાઠીમાંથી ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં એમણે ભારે જહેમત ઉઠાવી છે. આથી નવલકથા વાંચીએ ત્યારે મૂળમાં ગુજરાતીની જ હોય એવું લાગે છે. એની વાક્યરચના, શબ્દ પસંદગી, નવલકથાનો ભાવ બધુ એકરૂપ થઈને ગૂંથાયું છે. માસ્તરના મુખમાં શિષ્ટ ગુજરાતી અને ગામલોકોના મુખમાં એમની તળ બોલી મૂકાઈ છે. આમ દરેક તબક્કે અનુવાદકે અનુવાદમાં ખૂબ ચીવટ રાખી છે. મોંસૂઝણું, થાકોડો, સામાનબામાન, સોસવાયું, ચિચિયારીઓ, ધરતી ફાટે તો સમાઈ જાઉં, નેજવું, ટ્રેટિયું કુદકકુદક વગેરે તળ શબ્દો, રૂઢિપ્રયોગો, કહેવતો આ બધુ અનુવાદમાં એકરૂપ થઈને પ્રયોજાયું છે. ભરવાડ કોમની તળ બોલીનો પણ વિનિયોગ અનુવાદકે કર્યો છે. જુઓ,-

“હમ... અલ્યા અહીંયા માસ્તરનું હું કામ ? નિસાર હાલે છે જ ક્યાં ? ગામમાં છોકરાવ જ નથ તારે ? સરકારેને ખબર નથી ? નકકામાં નવરા લોકોને મોકલી આપે છે...” (પૃ.- ૨૪)

આમ, સમગ્ર રીતે ‘બનગરવાડી’ નવલકથાનો અનુવાદ સરળ અને સુગમ છે. એના રસાસ્વાદમાં ક્યાંય વિધ્ન આવતું નથી.

૬.

‘બનગરવાડી’ નવલકથાનો અવનીશ ભટ્ટે સ-રસ અનુવાદ કર્યો છે, પરંતુ આ નવલકથાનું પૂક (જોડણી) જોવામાં ખાસ કાળજી રાખી નથી. વાક્યરચનામાં આવતા શબ્દોની જોડણી, તો ક્યારેક શબ્દો જ વાક્યરચનામાં ખોટાં આવે છે. જુઓ,-

- 'બનરવાડી' એ મેં પાડેલું નામ છે. (પૃ. ૫) (બનગરવાડી)
- વચ્ચે ઘાસની ગંજીઓ જવા ત્રીસ – પાંત્રીસ ખોરડાં... (પૃ. ૨૨) (જેવા)
- સરકારને ખબર નથ? નકકામાં લોકોને મોકલી આપે છે...(પૃ. ૨૪) (છ...)
- સાફ થયેલી થોડી જગ્યામાં એણે કાંબળો નાખ્યો. (પૃ. ૨૬) (થયેલી)
- પણ હવામાં એ ઓલવાઈ પણ જાય અને મારા સિવાય કોઈને એની જરૂર જણાતી ન હતી. (પૃ. ૩૩) (એક 'પણ' શબ્દ વાક્યમાં કહે છે.)
- ઢોર ચરાવવા ગયેલા ઘણી પછીતે- ઢોર ચરાવવા ગયેલા ઘણી પછી તે (પૃ. ૪૮)
- એને શું કામ હશે એનો મને અંદાજ આવતો ન આવ્યો. (પૃ. ૫૪) (વાક્ય કહે છે.)
- પણ એ બાઈ પૂરેપૂરી તૈયાર કરીને આવી હતી (તૈયારી) (પૃ. ૭૨)
- જેમ જેમ વિચાર કરતો એમ બધારે જ ગૂંચવાતો જતો. (વધારે) (પૃ. ૭૬)
- પપ્પણ તને વિચાર ન આવ્યો... (પણ) (પૃ. ૮૦)
- ચોકખી ના જ પડી દીધી (પાડી) (પૃ. ૮૧)

આ ઉપરાંત આવા તો કેટલાય શબ્દો અને વાક્યો છે એમાંથી આ શબ્દો જુઓ,-

દિકરા- દીકરા (પૃ. ૩૨), બોલ્યા- બોલ્યો (પૃ. ૩૮) ઇચ્છા છઈ- ઇચ્છા થઈ (પૃ. ૪૦) દીવામાંથી જ્જ્યોત- દીવામાંથી જ્યોત (પૃ. ૪૪) દિકરા- દીકરા (પૃ. ૪૯) આપી દીધો- આપી દીધી (પૃ. ૫૭), અત્મવિશ્વાસ- આત્મવિશ્વાસ (પૃ. ૮૫) તો વળી ક્યારેક નીકળ્યોનું નિકળ્યો થઈ ગયું છે. આવા તો કંઈ કેટલાય શબ્દો નવલકથામાં છે જ. આ તો થોડા નમુનારૂપ મૂક્યાં છે. વાક્યરચના, જોડણી અને વિરામચિહ્નો વગેરેમાં પણ ભૂલો છે તો વળી ક્યાંક વિગત દોષ હોય એવું પણ લાગે છે. જુઓ,-

“(ભરવાડ પ્રજાને)... ‘ભોજન’ કરવું, ‘જમણ’ કરવું, એવો કોઈ શબ્દ એને ખબર જ નથી. રોટલા ખાવા ! જમણમાં તો બીજી એક-બે વાની હોય એવી એને જાણકારી નથી...” (પૃ. ૪૫)

“ દિવસભર રખડીને આવેલા ભરવાડનાં શરીરમાં ભાખરી ખાધા પછી તાકાત આવે.” (પૃ. ૪૫)

અહીં પ્રશ્ન થાય કે જે કોમને ‘રોટલાં’ સિવાય શું ખાવું એની સમજ નથી તો પછી એ જ પૃષ્ઠ પર બીજા વાક્યમાં ‘રોટલાં’ ની જગ્યાએ ‘ભાખરી’ શબ્દ કઈ રીતે આવે ? અને પાછો આ શબ્દ નવલકથામાં વારંવાર આવે છે.

આમ, આ નવલકથાના અનુવાદમાં આવી પૂક જોવામાં ઘણી નાની-નાની પણ મોટી કહેવાઈ એવી ભૂલો રહી ગઈ છે. આ પૂકની ભૂલો તરફ વિશેષ એટલા માટે દોરવાનું કે આ પુસ્તક હાલ ‘હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણમાં વિનયન શાખાના ગુજરાતી વિષયમાં એમ.એ.ના અભ્યાસક્રમમાં છે. અને બીજી યુનિવર્સિટીમાં આ પુસ્તક અભ્યાસક્રમમાં રહી ચૂક્યું છે. આથી આ પુસ્તકનું મહત્વ- જવાબદારી ઘણી વધી જાય છે.

એટલે આશા રાખીએ કે અનુવાદક બીજી આવૃત્તિ વેળાએ આ રહી ગયેલી ભૂલો સુધારીને આપણી સમક્ષ નવી તરોતાજી ‘બનગરવાડી’ મૂકશે.

૭.

આમ, ‘બનગરવાડી’ નવલકથામાં ઇ.સ.૧૯૪૦નાં આસપાસના સમયનું મહારાષ્ટ્રના માણદેશ વિસ્તારનું ગ્રામજીવન, એના પ્રશ્નો, એ લોકોની રહેણીકરણી, શ્રધ્ધા-અંધશ્રધ્ધા, માન્યતાઓ વગેરે સ-રસ નિરૂપાયું છે. આ વિસ્તારના લોકો અવકાશી ખેતી પર નિર્ભર રહેતા હોવાથી વરસાદ ન પડે તો દુકાળ જેવી સ્થિતિનું નિર્માણ થાય છે ને પરિણામે બનગરવાડી જેવું નંદનવન ગામ ઉજ્જડ વેરાન બની જાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં વરસાદ ન પડવાને કારણે હજુ આજે પણ આ પ્રદેશમાંથી જ સૌથી વધુ ખેડૂતો આત્મહત્યા કરે છે તેથી આ સંદર્ભમાં ‘બનગરવાડી’ નવલકથા આજે પણ પ્રસ્તુત છે.

પ્રો.જિગ્નેશ ઠક્કર

ગુજરાતી વિભાગ

એમ. એન. કોલેજ

વિસનગર

Copyright © 2012- 2016 KCG. All Rights Reserved. | Powered By : Knowledge Consortium of Gujarat